

תופעת העצים הקדושים בקרב היהודים בגליל בעבר ובהווה

זהר עמר ואפרים גיל-טל*

מבוא

קידוש העצים הסמוכים לקברי הקודש, מהווה תופעה אוניברסלית קדומה. המופיעה בתרבויות ודתות שונות בעולם. מקורות כתובים רבים - רובם מימי-הבניים - מעידים שבעבר היתה תופעה זו מקובלת בארץ-ישראל בקרב היהודים והמוסלמים. בעת החדשה כמעט שנעלמה אצל היהודים; אולם בשנים האחרונות, עם ההתעוררות המחודשת הקיימת בציבור לעניין קברי הקדושים, שוב מתחדשת תופעת קידוש עצים בידי יהודים.

תופעת העצים המקודשים בקרב היהודים נסקרה בעבר ונעמר, תשנ"ז; מטרתו של המאמר הנוכחי לסקור בקצרה תופעה זו וגלגליה עד למופעה המאוחר בימינו. במיוחד נתמקד במכלול המנהגים והאמונות הנילוות להם כפי שבאים לידי ביטוי במציאות הקיימת כיום בשטח וכן בהשוואה למקורות הקדומים. ננסה לעקוב אחר שורשי התופעה והתמורות שהיא עוברת מבחינת תפוצת העצים, מינם והתפלגותם היחסית.

המאמר דן בתופעת העצים המקודשים ליהודים בלבד, למרות שמדובר בתופעה מאפיינת, תרבותית-עממית משותפת, החוצה גבולות אתניים ודתיים.

מטבע העניין, נתמקד באזור הגליל, בו מתרכזים קברי צדיקים רבים. מחקר זה מבוסס על מקורות היסטוריים מגוונים ועל סקר שדה שנערך באזור קברי הצדיקים בגליל בשנים האחרונות. יתכן שמבחינה מיתולוגית ראוי היה להפריד בין החלק ההיסטורי ובין המציאות העכשווית, אולם פעמים אחדות העדפנו להציג את כל המידע יחד כדי להמחיש את מגמת השימור או השינוי שחלו בתופעת העצים הקדושים ובמכלול המנהגים הקשורים בהם.

האדם והעץ

כרבות מדתות העולם נתפס העץ כעצם קדוש. הווייתו של העץ נתפסה במחשבה האנושית כמייצגת תהליכים ומחזורי חיים אוניברסליים ואנושיים. בעולם העתיק ייצג העץ את היקום, שכן מחזור חייו של העץ תאם את מחזור עונות השנה ואת התהליכים העולמיים המושפעים מגרמי השמים. לעיתים נתפס העץ כמקום משכנו של האל מתוך היותו מיצגו של היקום דישיל (Cirlot, 1981, 346).

* ד"ר זהר עמר, אפרים גיל-טל - המחלקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת בר-אילן.

ח). דומה, שגם העץ שמתחמתי קברו את שאול נחשב לעץ מקודש. במקור אחד נזכר עץ ה"אשלי" (שמי"א ל"א י"ג, השווה בראשית כ"א ל"ג) ובגירסה אחרת נזכר עץ ה"אלה" (דב"א י"ב).

בתקופת המשנה עדיין היה נפוץ באזורים שונים בארץ פולחן האשרה (ונוספתא, עבודה זרה ג, ח-ט). בדומה למציאות מתקופת המקרא, היו סוגים שונים של אשרה: עץ שנעט לכתמילה לשם עבודה זרה, בולי עץ מהם פסלו אלילים, ועץ שתחתיו התקיימה עבודה זרה, אך הוא עצמו לא נעבד. לגבי הסוג האחרון של האשרה טען ר' שמעון שהיא מותרת בהנאה, אך להלכה נקבע שהיא אסורה (משנה, עבודה זרה ג, א; ספרי לדברים ט"ז כ"א, מהד' פריד, עמ' שמי"א-שמי"ב). סגולות הריפוי, שיוחסו לעצי האשרה, הביאו להתייחסות ישירה לסכנת הקירבה לעבודה זרה: "איר יוחטן בכל מתרפאין חוץ מעצי אשריה" (בבלי, פסחים כ"ה ע"א).

בתקופה הרומית פולחן האשרה היה נפוץ בקרב האוכלוסייה היהודית אם כי מקורות חז"ל אינם מזכירים אותו כלל בהקשר למגזר היהודי (פרידהיים, תש"ס, 10, 256-257).

פולחן האשרה כפי שהיה מקובל בתקופת הרומית נחקק עם התפשטות הנצרות. נראה שבתקופה הביזנטית הוא התקיים רק באזורים שבו עדיין התגוררה אוכלוסייה פגאנית. הפולחן האלילי, כמו גם העצים - כגורם מקודש בפני עצמו, עבר שינוי בפולחן הנוצרי וקיבל תוכן ודרך ביטוי אחרת (אשכנזי, תשי"ח). למן המאה הרביעית פיתחה הכנסייה מערכת ענפה של פולחנים ותפילות הקשורות למקומות בהם אירעו מעשי מופת הנזכרים בבית הישנה והחדשה. במסגרת זו צויינו עצים קדושים רבים הקשורים לאירועים אלה: אך התופעה של פולחן העצים במתכונתו הקדומה כמעט שנעלמה באופן רשמי מהפולחן הנוצרי, אף כי קרוב לודאי שהיתה עדיין מקובלת בקרב השכבות העממיות. השינוי המשמעותי, שחל בתופעה זו בתקופה הביזנטית, הוא שמכאן ואילך קדושת העצים נבעה מעצם סמיכותם למקומות הקדושים ולא מחמת קדושתם העצמית. לכן גם יש לראות את הדיון בתופעה במופעה המאוחר חלק בלתי נפרד מתופעת קברי הקודש בכללותה.

א. העצים הקדושים בספרות חז"ל

מתוך המקורות היהודיים ניתן להסיק, שתופעת העצים הקדושים במתכונתה המאוחרת היתה שכיחה בחברה היהודית ואף קיבלה הכרה רשמית לפחות בקרב חלק מחוג חכמים. במקור אחד נמצא הד למציאותם של עצים מקדושים אותם ייחסו לאירועים מקראיים. בשל כך נאסר השימוש בהם לצרכי חולין, וזאת על פי מסורת קדומה שהיתה להם:

"ויסע ישראל וכל אשר לו ויבא בארה שבע. להיכן הלך? אמר ר' נחמן שהלך לקוץ ארזים שנעט אברהם זקנו בבאר-שבע... מהיכן מצאו אותו לשעה, אלא מלמד שהיו מוצנעין עמה מים יעקב. אבינו... אמר ר' לוי ממגדל צבעיא קצצום והביאום עמה למצרים ולא נמצא בהם קשר ולא פקע. עצי שיטים היו במגדל והיו נוהגים בהם איסור דרושת הארון. באו ושאלו את ר' חנינא [האם מותר לקצצם]. אמר להם: 'מכיוון שנהגו בהן אבותיכם באיסור, אל תשנו מנהג אבותיכם נוהי נפש' (תרגום על פי בראשית רבה עז, ד, [מהד' מדרש רבה המפואר, תשמ"ח, ר"ז-ר"ח]) על מקורות מדרש זה ראה אלבק, תשכ"ה, 1174; השלמות בסוגריים מתוך ירושלמי פסחים, פ"ד, ה"א, ל' ע"ד.

ממקור זה ניתן ללמוד כי קדושת העצים מקורה ביחס הציבור ואילו המסד הרבני מאשר את הקדושה בדיעבד - אולי תוך הסתייגות מסוימת. עם זאת עמדו חז"ל על התנגדותם להשתתפות

347. אליאדה (Eliade) מציין במחקרו תרבויות בהם נהגו להקריב קורבנות מן החי לכבודה של האלוהות המצויה בעץ (275, p. 1972, Elyade).

מקומו של העץ בתודעה האנושית הקדומה, כמקשר בין האל לאדם ובין שמים לארץ, מוצא את ביטויו ברעיון "עץ החיים" או "מרכז העולם" הטבע באמונות רבות. עץ החיים נתפס כעץ המצוי במרכזו של העולם ומקשרו אל העולמות שמעבר. שורשיו בשאול, ענפיו בעולם שממעל - גן עדן, וגופו - במציאות היום יומית (347-346, 1981, Ciriot).

ההשוואה בין חיי הצומח לחיי האדם מבוססת על המחזוריות ומעגלי החיים הדומים בעץ ובאדם. יתר על כן: בעץ באים לידי ביטוי שני מעגלי חיים: מחד - נמצא בו מחזור שנתי קצר המדגים את כוחות הטבע הבסיסיים - מוות וחיים. מעגל זה כולל התחדשות עונתית, העמדת פירות, נוייה עונתית, חיידוש בשנה הבאה וחזור חלילה. מחזור שנתי זה מאפשר לאדם להזהות עם מעגל החיים בטווח זמן קצר יחסית. מאידך - מעגל חייו הכולל של העץ ארוך בהשוואה לחיי אנוש, ובכך מסמל את ההתחדשות האין סופית ואת חיי הנצח והאלוהות. תכונות אלו איפשרו לאדם להזהות ולהתמודד עם שאלת הקיום, דהיינו - החיים והמוות כפי שמייצג העץ במעגל השנתי, ועם זאת להעריך את גודלו ואריכות ימיו של העץ ומתוך כך לקדשו ושמדע, שמיר ווינברגר, 1996, Eliade, 269-279.

ראוי לציין, כי באמונות ודתות רבות אין העץ מקודש בעצמו או בזכות עצמו, אלא מדובר בהערצת העץ כסמל למציאות רוחנית אשר בה העץ מסמל את הטבע והחיים המתחדשים ביקום. האדם, הרואה עצמו חלק מן הטבע ומאמין כי ביכולתו לרתום את כוחות הטבע לטובתו, מתקשר אל העץ כסמל, בדרך זו או אחרת (325-324, 1972, Eliade).

רעיון דמיוי האדם לעץ מצוי גם במסורת היהודית. התורה מצווה להימנע מפגיעה בעץ עושה פרי, תוך הדגשת הדומה בין חיי האדם והעץ: "כי האדם עץ השדה" (דברים כ, י"ט). לשון התנ"ך מלאה בבטויים המשותפים לאדם ולעץ: העמדת צאצאים כמוה כיצירת הפרי; הפרו ורבו" (בראשית א, י"א וכו'), "פרי בטןך", "פרי אדמתך", "ופרי בהמתך" (דברים כ"ח ד'), הנביא ישעיה מתאר את המשפחה כי"צער", את הילדים כי"צער" או "חוטרי" ואת דור ההורים כי"שורשי" וישעיה י"א א), המדרש מתאר את חייתו של העץ ואת העובדה שעל העץ ליתן דין וחשבון על מעשיו בבוא ימיו בדיוק כמו האדם (בראשית רבא כ"ז ו').

העצים הקדושים בארץ-ישראל - מקדושה עצמית לקדושת המקום

בארץ-ישראל של תקופת המקרא היה פולחן האשרה חלק מהפולחן הכנעני (פסאי, תשי"ג, 266 - 271; Read, 1942). התורה אוסרת נטיעת עצים בסמוך למזבח ה' (דברים ט"ז כ"ב), תופעה שהיתה רווחת בקרב הכנענים (מלכים א', י"ד כ"ג, מלכים ב', ט"ז ד', ישעיהו י"ז, ה', ירמיהו ב' כ' ועוד). העצים הנטועים סיפקו על למקום הפולחן: "על ראשי ההרים יזבחו ועל הגבעות יקטרו, תחת אלון ולבנה ואלה, כי טוב צלה" (והושע ד' י"ג). הוראת שמות שני העצים - אלון ואלה - לשון אל, כח ועצמה, מבטאים את שימושם בפולחן. עצים אלה היו בדרך כלל גדולים ויחזקאל ר' י"ג והם השתמרו הודות לקדושתם וטיפוחם בידי האדם.

במקרא ניתן למצוא גם את תופעת העצים המקדושים הסמוכים למקומות קדושים, אשר בסמוך להם נקברו אנשים. כמו קבורת דבורה מינקת רבקה "מתחת לבית אל תחת האלון" (בראשית ל"ח

בפולחנים הפגאניים שנערכו סביב העצים הקדושים. עדות לכך נמצא באיסור שהטילו חז"ל על השתתפות ביריד בכלל, מתוך היותו חו פגאני ועל השתתפות ביריד שנערך באלוני ממרי בפרס, יריד שנערך לכבוד האלה וכלל כנראה את פולחנה וספראי, 1987, 306.

ממקור מאוחר, שנכתב בארץ-ישראל בשלהי התקופה הביזנטית או בראשית התקופה הערבית, ניתן ללמוד שתופעת העצים הקדושים בסמוך לקברי קדושים היתה שכיחה בקרב היהודים. המדרש מביא את דברי העץ הקדוש, כאשר הוא מבקש להימנע מכך שהמן הרשע יתלה עליו: "איני יכול שיתלה על ראשי, שדבורה מיניקת רבקה קבורה תחתיי" (תרגום שני למגילת אסתר). עצם העלאת הטעון הזה בידי הדרשן והתקבלותו, מעידים לדעתנו שמדובר בתופעה שהתקבלה באופן חיובי.

ב. האשרה בספרות היהודית המאוחרת

דומה, שהסממנים הפגאניים שנקשרו בעצים הקדושים לא היו לרוחם של חלק מאנשי ההלכה. המקור הבא מהווה שלב ביניים במעמד האשרה ביהדות בתהליך מעברה מפולחן פגאני לתופעה לגיטימית. לפחות בחלק מרבדי האוכלוסייה. בשרידי הלכה, שנמצאו בניגיה בסידור ארצישראלי מהתקופה הערבית הקדומה, נאמר: "אבל היום, שבטלה ריחה של עבודה ארה, מותר להשתחות במקום המיוחד לתפילה... ואסור להשתחות בבית עבודה ארה שחרב או על אבן משוחבת וחוששים שמה היתה עשויה משכית לשם עבודה ארה... ולא תחת עץ רענן ולא כנגוד וחוששים שמה היתה עשירה" (מרגליות, תשל"ד, קלה).

אמנם בתקופה זו פג טעמה וריחה של עבודה ארה, אך עדיין נותרו חששות מסוימים, כגון עצי אשרה. יתכן שהדבר קשור למציאות בארץ בתקופה הערבית הקדומה, בשל הנהג לטפח עצים מקודשים בסמוך לקברי קדושים. חשש זה קשור למנהגים הקשורים להקדשת העצים, שלעיתים נראו בעלי סממנים פגאניים כלשהם. ממקורות מאוחרים יותר מימי הביניים ניתן ללמוד שפולחן האשרה - כעבודה ארה - נעלם כמעט לחלוטין ונותרו ממנו רק סממנים חיצוניים. המאמינים לא עבדו עוד את העץ, אך כפי שנראה, מעמדו כאובייקט מקודש נשמר, חל איסור לכתרו ובפירותיו לא השתמשו לצורכי חולין. בדברים אלו אין אנו כוללים את תופעת 'בוטניקה הקדושה' הנוצרית, שהיו לה מאפיינים מעט שונים והיא ראויה לסקירה נפרדת.

ראוי לציין, שיהודים בתקופות שונות השתמשו במונח 'אשרות' לציון תופעת העצים הקדושים. כך למשל, ר' שמואל בן שמשון (1121) מציין במירוץ "כעין אילנות אשרי וערי, תש"ג, 18. יצחק בן-צבי מציין שבעת החדשה נקראו האלונים הקדושים שבפקיעין בידי יהודי המקום בשם 'אשרות' (בן-צבי, תשכ"ט, 82).

ג. היקפה של תופעת העצים הקדושים בימי-הביניים

כאמור, בימי-הביניים היו העצים הקדושים חלק ממכלול תופעת קברי הקדושים. בתקופה זו ראוי המאמינים בעצים הקדושים דרך ביטוי מוחשית לאמונתם, לצד עבודת האל הרוחנית. אמונה זו היתה כה מושרשת וחזקה עד שבדיעבד קיבלה במהלך הזמן הכרה לגיטימית בשכבות אוכלוסייה

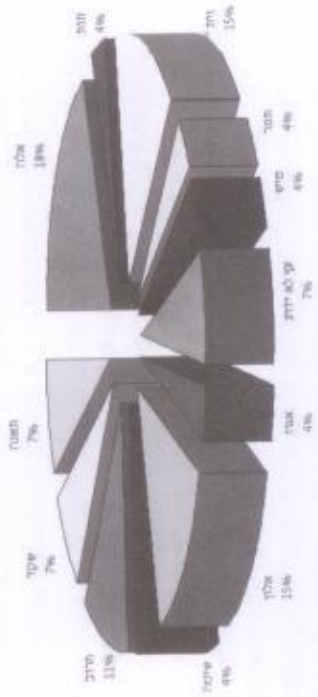
נרחבת. רעיון המונותאיזם הצרוף באורותוקסיה היהודית והמוסלמית, לא הצליח למגר את האמונה בקדושת העצים ברובד העממי של האוכלוסייה. הדים לכך אנו שומעים מסהל בן מצליח, מקור קראי בן המאה העשירית, המייצג כאן את עמדת האורתודוקסיה הטהורה. מקור זה יוצא בחריפות כנגד הרבנים שהחזיקו במנהג זה:

"... וקושרים עקדים על התמר של הצדיק לכל מיני חלאים וחוגגים על קברי הצדיקים המתים ונודרים להם נדרים וקוראים אליהם ומבקשים מהם לתת להם את הפנצ... (פינסקור, תר"ך, 32; Mann, 1931, השווה, הדסי, 1836, פרק ק"ד, עמ' 34).

יחד עם זאת צריך לזכור כי ביקורת חריפה זו הושמעה מפי חכם קראי בשעת פולמוס. הוא עצמו מציין שבמנהג זה החזיקו רק יהודי הגליל. בעוד הרבנים בירושלים ורמלה היו רחוקים ממעשים אלה (פינסקור, תר"ך, 33). ואכן, במקורות היהודיים המתחייבים בעיקר לאזור הגליל אנו מוצאים תיאור נרחב של תופעת העצים הקדושים בקרב היהודים. למרות, שאפשר שמדובר בתופעה שישודותיה קדומים יותר, הרי ששהל בן מצליח הוא המקור הראשון המצביע באופן ברור על תופעה זו ומאפייניה בהתבסשותם המאוחרת. מקורות נוספים המתעדים תופעה זו מופיעים רק החל מהמאה השלוש-עשרה בניאורי עולים ומבקרים יהודיים שפקדו את הארץ, כגון: ר' שמואל ב"ר שמשון, אלמוני תלמיד הרמב"ן ור' משה באסולה.

מידע רב על העצים הקדושים ניתן למצוא בספרות מיוחדת שהתפתחה במאות החמש-עשרה והשש-עשרה ועניינה תיאור קברי הקדושים וייחוסם (למשל ספר 'ייחוס צדיקים וייחוס אבות') (איש-שלום, תרפ"ט, לונץ, תר"פ; מרמורשטיין, תרפ"ז). מקור חשוב במיוחד הוא ספר הגלגולים שכתב ר' חיים ויטאל (1521 לערך) ובו הוא מביא מסורות חדשות רבות מפי רבו, הארי"ה, הוא ר' יצחק לוריא אשכנזי (ויטאל, תשכ"ג; רוטשטיין, תשנ"ה).

העובדה שרוב המידע על העצים המקודשים בפרט ותופעת המקומות הקדושים בכלל, מופיע בימי-הביניים, ככל הנראה אינה מיקרית ואינה נובעת ממיעוט מקורות קדומים יותר, אלא מכך שתופעה זו תפסה מקום רחב ביציבור היהודי רק בתקופה מאוחרת יחסית. כלומר יש כאן התפתחות מפולחן מקומי לפולחן עליו לרגל המושך אליו עולי רגל מחוץ לתחומי הביקור הקדושים הפך למרכיב מרכזי בתוכנית מסעם של עולי הרגל שבאו לארץ ממזרח וממערב. כנראה שרק בתקופה זו הגיע מנהג העלייה לקברי הקודש לכלל גיבוש והפך לתופעה חברתית רחבה.

תמונת העצים הקדושים בעבר על פי מקורות ימי-הביניים

פשוטי העם ניסו לחקות את הנהגות המקובלים ולדבוק בטבע. מכיון שהיחוד וסודות הקבלה לא היו ידועים להם, נקטו המוני העם מעשים שמקורם במסורות קדומות ומגוונות (כמו פאגניות). ממדך כך עשייה הייתה לצמוח התנגדות מסוימת לתופעה בקרב הממסד הרבני, בדומה לתלמיכים שחלו ביחס הרבני למנהגי תלמייה לרגל וההילולות שנערכו בקברי הקדושים וביניהם, תשכ"ז, 98; יוסף, תשמ"ג, סימן ל"ה, משאש, תרצ"א, סימן ר"ז; פרידהבר, תשנ"א.

כסיכום ביניים ניתן לומר, שתופעת קברי הקדושים הייתה מקובלת ונפוצה בין כל השכבות בחברה היהודית במזרח. העובדה הפשוטה מורה שכמעט אין בספרות ההלכתית של תקופת הראשונים הסתייגות ישירה מתופעת העצים הקדושים הסמוכים להם. גם אם היו חכמים שדעתם לא הייתה נוחה מזה, הרי שברוך כלל לא מצאנו לדבר זה ביטוי ברור.

ה. העצים הקדושים בימינו

בשנים האחרונות אנו עדים להתחדשותה בידי יהודים של תופעת התקדשותם של עצים בסמוך לקברי קדושים. תופעה זו אינה חלק מתופעת העלייה לרגל. המתרחבת והולכת מאז קום מדינת ישראל ועלייתם של יהודי המזרח אליה (ובילו, תשנ"ז; דשן תשכ"ט; שרון תשס"א, 4).

העצים המקודשים תופסים חלק חשוב במכלול הפעילות הדתית אשר נעשית במרחב הקדוש ולעיתים הפעילות סביב העץ מחליפה למרי את הפעילות הדתית המסורתית שהייתה נהוגה בקברי הקדושים. קדושתם של העצים עשויה להסתכם בעצם הקירבה הפיזית של העץ לקברו של הקדוש - מחד - אך מאידך, לעיתים העצים מתקדשים בעצמם על ידי פעילות מעשית מגוונת של המאמינים עוי הרגל. דוגמאות לעצים אלה, כפי שעולות מן הסקר שנערך במסגרת מחקר זה, ניתן לראות היום בציון קברו של פנחס בן יאיר, בכניסה לבית הקברות החדש של צפת. במקום צומחים אג עצי תאנה עליהם קושרים המאמינים פיסות בד צבעוניות, שקיות פלסטיק ומכל הבא ליד. דוגמאות נוספות ניתן לראות בעץ התאנה הצומח בפתח מערת קבורה אלמונית במירון, אשר בטעות משייכת להלל הזקן, או בעץ השקד הסמוך לציון קברו של ר' יוחנן הסנדלר במירון, וכן בעץ האלה גדול הממזים הצומח בסמוך לציון ר' טרפון בקדישא.

מעמדם של העצים הקדושים והמנהגים הקשורים אליהם בעבר ובהווה

א. הברכה והסגולה שמיצג "העץ של הצדיק"
כאמור, העץ הקדוש הפך לחלק מן המרחב הקדוש וקדושתו של הצדיק דבקה בו. נראה שהאמונה כי בכוחו של האדם להשפיע על העץ ויכולתו של העץ להשפיע על האדם, חיזקה עוד יותר את מעמדו של העץ הקדוש כזרועו ושלוחו של הקדוש. נוספת לכך גם המסורת היהודית בה מושווה הצדיק לעץ: "צדיק כתמו יפרח כארוז בלבנון ישנה" (ותהילים צ"ב ו').

אל הקדוש פונים בכל בעיה אשר תהיה. בעבר פעל הקדוש בעיקר בתחומים המקומיים ובעיות אזרחיות; אולם עם התרחבות התופעה נתפס הקדוש כפועל גם בתחומים כלליים (ריינר, תשמ"ח, 422).

העץ שעל ציון קברו של ר' יוסי הגלילי בדלתון שימש סגולה לפיואה ופיריון כפי שתאר סהל בן מצליח (פינסקר, תר"ץ, 32), ועשוי לשמש סגולה אף בענייני גירושין. אבן גנאח מביא במילונו, בערך

ד. היחס לעצים הקדושים ולטבע במסורת הקבלית והחסידי'ת
הנחה שפולחן העצים הקדושים עבר תמורות רבות וכבש לו מקום רחב יותר בלב האוכלוסייה היהודית המקומית בארץ בתקופה מאוחרת יחסית, מבוססת על העובדה שהמקורות היהודיים אינם מתייחסים כמעט לאתרים נושאי דמויות מקראיות והרוב המכריע של פולחן העצים קשור למסורות תלמודיות או מאוחרות יותר. כך למשל, הופעתם של עצים הסמוכים לקברי חכמים, הנזכרים לראשונה רק בספרי המקובלים, מעידים על התרחבות והתחדשות של תופעת קברי הקדוש כחלק מותהליך התפשטות הקבלה במאה השש-עשרה. בתקופה זו חלה ריאורגנזציה בציון מקום קברי קדושים, דבר שהשפיע גם על ציונם של העצים הקדושים, כפי שהדברים באים לידי ביטוי בחיבור "שער הגלגלים" לר' חיים וויטאל וויטאל, תשכ"ו; בניהו, תשכ"ז, 16; רוטשטיין, תשנ"ח.

במסורת הקבלה, אשר התעצמה בתקופה זו, ניתנה חשיבות מיוחדת למרכיבי הטבע כחלק מן המציאות. כל מרכיב ממלא שליחות במציאות ולנדוי, תשכ"ב). בתור שכזה הרי טמונה בו רוחניות ממנה יוכל האדם להיות מושפע ונבחר, תשכ"ז, 249; יעקבסון, תשמ"ד, 15. האר"י עם תלמידיו נהג לצאת לנרושין (מסע התייחדות קצר) מחוץ לעיר. המקום אליו נהגו לצאת בערב שבת היה חקיל תפוחין קדישין (מטע התפוחים הקדושים) הסמוך לעיר צפת. שם היו האר"י וגוריו מתחברים עם השכינה (שער הכוונות, תשמ"ח, ל"ח-ל"ט).¹ על פי משנת האר"י: "גם בעניין האילנות שבארץ הזאת יש על כל אחת שר למעלה, וכשזה נופל זה מתביש, ולא עוד אלא שבכל פעם שנופלים עלי האילן למטה גם איזה חסר מן השר העליון" (הלל, תשנ"א, ל"ד).

רבי שמחה מאלאאיץ שביקר בפקיעין בין השנים 1744/5 כותב: "סיפר לי ר' ראובן מסאטנוב שכל כך הוא גדול, שעל צמרת האילן שהיא ראש האילן, ישב שם עם כמה אנשים ולמדו שם האוהר בחבורה" (יער, תשל"א, 421).

רעיון זה, הדוגל בהימצאות השכינה בטבע וביכולת האדם להתחבר אל השכינה דרך הצמת, נקלט בצורה נרחבת בתורת החסידות ביטוי לדבר אפשר לראות בחיבורו של ר' נחמן מברסלב - במאמר המפורסם על ניגון העשבים. "דע כי כל רועה ורועה יש לו ניגון מיוחד, לפי העשבים ולפי המקום שהוא רועה שם... כי כל עשב ועשב יש לו שירה שאומר... ומשירת העשבים נעשה ניגון של הרועה" (נחמן מברסלב, תשנ"ז, ס"ג, 58).

"אם הייתי זוכה לשמוע את קול השירות והתשבחות של העשבים, איך כל עשב ועשב אומר שירה לשם יתברך, בלי תמיהה ובלי שום מחשבות זרות ואינם מצפים לשום תשלום נמול. כמה יפה ונאה כששומעין השירה שלהם וטוב מאוד ביניהם לעבוד את ה' ביראה" (נחמן מברסלב, שיחות, אות קס"ג, קל"ב-קל"ג).

ר' נחמן מדגיש את מעלת עבודת ה' בקרבת הצומח ושם דגש על המעלות הרוחניות אותן יכול האדם לקבל מן הצומח. משירו ניתן ללמוד מהו הקשר הרצוי בין האדם לעץ. בתיאור הרועה, יתכן כי כוונתו לרועה הרוחני, הקבלי, זה היודע להתייחד עם הטבע וההוויה בכדי לקבל את הרוחניות הטמונה בהם. אולם פשוטי העם, אשר אין בכוחם להתעלות למדרגות אלו, אל להם לדבוק במנהגים אלו ויעקבסון, תשמ"ו, 58-59; שלום, תשל"ו, 331-329).

המגמה אותה ממשין ר' נחמן מברסלב החלה מסוף המאה השש-עשרה, כתוצאה מן האכזבה של המקובלים מהגאולה שבששעה לבוא. מאז החלה התכנסות פנימה של החכמים - בניגוד למגמת שיתוף כלל הציבור, כפי שהייתה מקובלת קודם לכן (חלמיש, תש"ס, 348). מכאן ננסה לטעון כי

עץ אלה ארץ-ישראלית
בשילכת עליו קשורת פיסות
שקיות פלסטיק.
העץ נמצא בסמוך לקבר ר'
יוסף קארו בבית העלמין
העתיק בצפת.

עץ אלון תבור עתיק בסמוך
לציון קברם של אבא הללמא,
אשתו ובניו בסמוך לצומת
חנניה. העץ נזר בסכרות
הנוסעים טראשית התקומה
העות'סנית.

פקידת ציון קברו של יונתן בן
עוזיאל בעמקה ידועה בסכרות
כמתכוון למציאת זיווג. את
המקום מקדיים בכל שנה אלפי
מבקרים סכל גוני החברה.
כתמונה נראית בחורה האוחזת
בניילון לקראת קשירתו על עץ
האלה הסמוך לציון.

אשרה, מתוך ספר המצוות של חפץ בן מצליח (נמאה עשירית): "הוא אייל שמרוממין אותו ומתרפאין
בעליו וסובבים אותו" (אבן גנאת, הרכ"ז, 150).

רוב הקדושים מסייעים לאדם בבקשות כלליות. עם זאת ישנם קדושים ה'מתמחים' בתחומים
מסויימים (נשיון, תש"א, 164 - 165). התמחות זו נגזרת מתוך תולדות חייהם ומתוך הגורמים שחסרו
או ששפעו בהם במהלך ימי חייהם. כך לדוגמה, ביקור בציון ר' יהודה הנשיא הינו סגולה לעושר
מתוך שהיה עשיר גדול. פקידת ציון קברו של ר' יהודה בר אילעאי ולקחת פיסת עץ הזית הסמוך
לציון גם היא סגולה לפרנסה טובה שכן, ר' יהודה בר אילעאי נדע כעני מרוד ולכן ירא מליץ טוב
יותר בענייני פרנסה. ר' יונתן בן עוזיאל, שציון קברו מצוי בעמקה, הוא סגולה לזיווג הגון מתוך
שהתנא היה רווק בחייו. כיום נוהגים לקשור על האלה הסמוכה לציון קברו בקשות מנוסחות
למציאת זיווג.

ב. הקשירה על ענפי העץ ותומעת עצי הסמרטוטים
מנהג הקשירה אל ענפי העץ הגן מנהג עתיק וימין הנפוץ בתרבויות רבות. עדות לכך אפשר למצוא
בדברי המשנה, המזכירה ואוסרת נוהג אמוני שהיה נפוץ בקרב עמי הארץ, לתלות שלית בהמה
מבכירה שהפילה על עץ פרי כמקור להשפעה טובה על פריהן הבהמה (משנה, חולין ד' ז). את תופעת
הקשירה במאה העשירית הזכיר סהל בן מצליח: "וקושרים עקדים על התמר של הצדיק לכל מיני
חלאים" (פניסקר, תר"ך, 32). כעין זה מתואר בחיבור יהודי מסוף המאה החמש-עשרה ביחס לקבר
שמואל הנביא ברמה: "וסביבות למקום הקבר נעוצים עצים יפים, הכל מריח, ובהם מסמרים נעוצים
לתלות" (אילן, תשנ"א, 99, ריינר, תשמ"ח, 274).

מנהג קשירת סמרטוטים מקובל בעולם כולו ובמזרח בפרט. הוא נפוץ בקברי קדושים רבים ולא
דווקא מתקשר אל העץ (וכנען, 1927, 103; סטילמן, תשנ"א, 144). הקשירה נעשית על כל עצם בשטח
אשר מתאים לצורך כך. העצמים הנפוצים ביותר כיום הם סורגי הקברים אותם ניתן למצוא ברוב
המקומות הקדושים. המאמינים נהגו לקשור צעיפים ופיסות בד צבעוניים על סורגים אלו. דוגמאות
לכך אפשר לראות במערת הלל במירון, בה קושרים המאמינים על סורג המערה החיצוני ואילו
בקבר יתרו, אשר מקודש לדרוזים, נהוג לקשור צעיפים צבעוניים על סורג הקבר הפנימי. במעקב
אחר אתר ציון ר' יונתן בן עוזיאל בעמקה, ניתן לראות כי בשנים עברו נהגו רוב המאמינים לקשור
את הסמרטוטים על סורג הקבר. באמצע שנות התשעים שופץ מבנה הקבר תוך הריסת המבנה
הישן. בעת השיפוץ עברו המאמינים לקשור את הסמרטוטים על האלה הצומחת בקרבת הקבר.
בסוף שנות התשעים חזרו המאמינים לקשור על סורגי הציון אך במקביל ממשיכים לקשור גם על
האלה המקודשת.

מכלול הפעילויות הדתיות המתבצעות כיום במרחב הקדוש וסביב העץ אינן כוללות את הערצת
העץ גופו. הקשירות על ענפי העץ, כיום, נעשות לכבוד הצדיק, והעץ הוא העצם והסמל המקשר
אל הקדוש. משמעותו של העץ וסמליותו קיימים אצל המאמינים - אם בכלל - רק ברמת מודעות
שולית בהשוואה לתפקידו של העץ כאמצעי קשר לקדוש. לעומת זאת, בעבר ובתרבויות אחרות
בימינו, תופס העץ מקום של כבוד בתוך המערכת הפולחנית, כמטרה לפולחני המאמינים ולא רק

כאמצעי לקשר אל הצדיק. דוגמה לכך אפשר לראות באלון העתיק והגדול שהיה בקירבת בירת העתיקה. על עץ זה נהגו לקשור סמרטוטים וסרטים כסגולה לריפוי ממחלות. יש לציין מנהג נוסף שנהגו בעץ: אחד משרשי העץ מהווה כעין קשת מעל פני האדמה. האנשים הסובלים משגרון או מכאבי גב נהגו לזחול דרך קשת זו כדי להבריא מכאביהם. כמו כן נהגו נשים הרות לזחול תחת הקשת להבטחת לידה קלה. הילולת העץ נערכה בעשרים ואחת בספטמבר בה רקדו המאמינים סביב העץ במשך כל הלילה, נשים ונברים בנפרד (פטאי, תש"ב, 243-242).

מנהג הקשירה אל העץ מובוס גם הוא על האמונה כי הדמיון בין האדם לעץ מאפשר העברת כוחות מן האחד אל השני. היחסים בין האדם לעץ הינם הדדיים וכשם שעשוי העץ להשפיע על האדם כך ביכולתו של האדם להשפיע על העץ. כך לדוגמה נוכל לראות מנהגי ריפוי בהם על החולה לחבק את העץ או ליטול פיסת עץ ממנו, על ידי כך אמור להרפא ממחלתו. מנגד נוכל לראות מנהגים בהם על החולה לקשור פיסת בד על העץ והיא תעביר את מחלתו אל העץ (פטאי, תש"ב, עמ' 239-241).

בספרות מופיעים הסברים שונים למשמעות מנהג הקשירה על ציון הקדוש, אך יש לציין כי רבים מקרב המאמינים הקושרים על ענפי האיץ אינם יודעים מה הסיבה המדוייקת למנהג זה ומסתפקים בידיעה שכך צריך לנהוג.

סיבות לקשירה על העץ כפי שניתנו על ידי המאמינים הן:

1. הקשירה באה לבטא קשר אל הקדוש.
2. הקשירה באה להזכיר לקדוש את בקשת האדם - בדומה למנהג הטמנת פתקי הבקשות בין אבני הכותל המערבי.
3. הקשר מבטא מעין נדר אותו נודר האדם תמורת בקשתו. כאשר תתמלא בקשתו - יבוא להחיר הקשר.
4. השארת סימן של המבקר (בדומה להנחת אבן על מצבה).
5. הקשירה מעבירה את הרעה אשר פקדה את האדם אל העץ והוא בעזרת הצדיק יפתור אותה.

רעיון זה דומה לרעיון הטמון במנהג ה"כפרות" הנערך בערב יום הכיפורים (פטאי, תש"ב, עמ' 266; אילן, תשל"ה, 82-83).

6. הקשירה נעשית על ידי נשים עקרות, המאמינות כי עקרותן נובעת מכישוף. הן מקוות כי הקדוש יפתח את הקשר ובאופן סמלי את רחם האישה מקללתה (סטילמן, תשנ"א, 144).
7. מנהג קשירת צענפים ופיסות בד על העצים הקדושים נפוץ בימינו גם בפולחן קברי הקדושים המוסלמים. הספרות הדנה בתופעה זו בקרב המוסלמים מציינת הסברים נוספים הקשורים לאמונה שיש עצים המחוים משכן לשדים ומזיקים ותפקיד הבדים להזהיר מפניהם או לרצות אותם כמעין קרבן (ראה למשל: פטאי, תשי"ג, 226; בועז, תשמ"ז, 10-11; בר צבי, אבו רביע וקרסל, תשל"ח, 89).

ג. איסור המגיעה בעצים הקדושים

בשל החשש לשלומם של העצים הקדושים התפתחה מערכת של אמונות שנועדו לשמרם. הצורך להגן על העצים הקדושים נבע לא רק מן החשש מפגיעה בעץ על ידי שימוש אנושי כגון בנייה והסקה. תופעה של לקיחת מזכרות מהמקומות הקדושים נפוצה בימי-הבניים בקרב עולי הרגל וגרמה לפגיעה בעצים המקודשים. חפצים אלו שימשו לצליינים - מלבד מזכרות שהזכירו להם את

עץ התאנה הסמוך לציון ר' מנחם בן אייר בצמת הידוע כיעץ סרטוסים".

ציון קברו של ר' כרוספדאי האמורא בעין זיתים. בתמונה נראה עץ אוץ אשר שולב בסללול מבנה הציון בעת שיפוצו בשנים האחרונות.

שרידי של עץ הזית הסמוך לציון ר' יהודה בר אילנאי. לעץ יוחסו סגולות פריטה ובעל כר נהגו המבקרים לחתוך פיסות עץ ולשומרם כארנק כסגולה לפרנסה. כיום נכחד העץ לגמרי.

חווית הביקור - גם כסגולה ורפואה. העצים היו שייכים למקום או לקדושים הקבורים במקום והוטל איסור חמור לפגוע בהם (אילן, תש"ה; בועז, תשמ"ז, 18-17). כך למשל כתב ר' שמואל ב"ר שמשון (1211): "הלכנו לעלמה וטרם בואנו מצאנו קברו של ר' אלעזר ועליו ב' אילנות, ואין שום אדם רשאי לטול מהם אפילו עלה" וע"ר, תש"ג, 82.

בספרות מופיעים סיפורים שונים הממחישים היטב את עוצמת קדושת העצים ואת העונש שקיבלו האנשים שאלזו בכך וניסו להשתמש בעצים אלה לצרכי חולין (עמר, תשי"ז, 157-158).

ההימנעות מפגיעה בעצים הסמוכים לקברי הקדושים ניכרת כיום בעירות שניטעו על ידי הקור הקיימת לישראל בסביבות העיר צפת. התחדשות מנהג העלייה לרגל לקברי קדושים בעשורים האחרונים הביאה עמה פעולות שיפוץ ובניית ציוני קברים. במקומות אחדים נאלצו המתכננים להתחשב בעץ והציון נבנה סביבו. דוגמאות לכך ניתן לראות בציון קברו של כרוסופדאי האמורא בעין זיתים, שם צומח עץ האורן דרך ג הציון, או ציון ר' יוסי דמן פקיעין בעיר הבעל שם טוב בעין זיתים, בו שולבו האורנים ברחבת הציון.

ראוי לציון שבימינו הוכחד לגמרי העץ שהיה בסמוך לציון קברו של ר' יהודה בר אילעאי על-ידי מבקרים אשר נהגו לקלפו ולקחת ממנו חתיכות כסגולה. תופעה זו עומדת לכאורה בסתירה למעמדו המוגן של העץ כפי שציינו קודם. ניתן להסביר זאת בעובדה, שבימינו לא נמצא עניין פולחן העצים הקדושים בתודעה של המאמינים כפי שהיה הדבר בעבר. יש להניח שעם התרחבות העניין המחודש של הציבור בקברים הקדושים בעתיד, שוב יחזרו כל אותם סממני הקדושה שנקשרו בעבר לעצים. להשתמרותם ולטיפוחם.

הסבר אחר למנהג לקיחת חתיכות מהעצים הקדושים בימינו נובע ממנהג אירופאי, שחדר לארץ בהשפעת חסידי ברסלב. במיתחם קבר יוסף שבשכם נצפו במסגרת מחקר זה, בשנים 1996-1997, חסידי ברסלב אשר לקחו חתיכות מעץ התות שבאתר והעץ הושמד לחלוטין בידי הפורעים הערבים בשנת 2000. מעבר לתופעה האוניברסלית של לקיחת שרידים הקשורים לקדושים (רליקטים), יש כאן מנהג המיוחס באופן ישיר למאמרי רבי נחמן מברסלב. "סגלה להריון - שתשא אצלה עץ קטן מנג שעל קבר הצדיק או מגנט ולתן צדקה" או "סגולה למפלת נפלים - שתשא אצלה מגנט, גם תשא אצלה חתיכת עץ מקבר הצדיק" (ר' נחמן מברסלב, תר"פ, שער הריון, וכן שער מפלת. סגולות אלה מבוססות על הפסוק: "ממתים מחלד חלקם בחיים וצפונך תמלא בטנם, ישבעו בנים והניחו יתום לעוללהם" ותהילים י"ז י"ד).

בשולחן ערוך (יורה דעה סימן שס"ח), מופיע איסור ליקוט עשבים מבית הקברות והרמ"א שם. מתיר ליהנות מהן ומפירות אילנות שעל הקברים ואף לקיחת קרקע משם מותרת. אם היא לצרכי רפואה.

מבחינת תופעת הקשירה על העצים הקדושים בימינו כפי שמקובלת בקרב היהודים, ניתן להניח כי עולי הרגל לקברי הקדושים הנוטלים חלק בפעולות הדתית סביב העץ, הכוללת קשירת חפצים על ענפי העץ, לרוב אינם מתכננים פעילות זאת מראש כמו פעילויות אחרות, כגון תפילה או סעודה המצריכה הכנה מראש. נראה כי עולי רגל אלו מתודעים אל העץ ולמנהגים הקשורים אליו במקרה

וללא הכנה מוקדמת, ומתוך כך מבצעים את הפעילות הדתית סביבו. הנחה זו מבוססת על העובדה כי רוב החומרים הקשורים אל ענפי העץ הקדוש הם חומרים המצויים בשפע בחברה המודרנית ולרוב חסרי ערך כספי. כך, לדוגמה, שקיות הפלסטיק הן הגורם הדומיננטי ביותר על ענפי העץ הקדוש לצדן של עטיפות מוצרי מזון למיניהם, קרעי בדים, גומיות שער וחומים אדומים הנמכרים לרוב באתר הקדוש. הדבר מעיד כי עולי הרגל הפוגשים בעץ הקדוש ובמנהג הקשירה עליו, מתפשטים חומר לקשירה ומשתמשים בחומרים מכל הבא ליד. נינווד לכך נוכל לראות בקבר יתרו - נבי שועיב - המקודש לדרוזים, שם נקשרים אך ורק צעיפים צבעוניים יקרי ערך, אותם מכינים המאמינים במיוחד ומראש. מכאן ניתן להסיק כי מנהגים אלו נובעים מהערך מסורת התנהגות ופעילות במקומות הקדושים בהווה. מסורת זו עשויה להתפתח בעתיד כפי שהתפתחה בקרב המוסלמים והדרוזים.

הערצת הקדושים והעצים הקדושים בהיבט הפסיכולוגי

ברובד הפסיכולוגי ממלא העץ הקדוש והקשירה אל ענפי תפקיד חשוב במכלול הרגשות הפוקדים את המאמין העולה לרגל למקום הקדוש. העץ, כחלק מהנוף הטבעי, הינו בעל השפעה רבה על התליך יצירתי תחושת הרוחניות העשויה לפקוד את עולה הרגל. הפסיכולוגיה הסביבתית המודרנית סוענת כי צמחייה ירוקה המלווה במים, נוף פתוח ושמש מהווים את הסביבה הנעימה ביותר לאדם (Ulrich, 1983, 89, 111).

מכאן נוכל להניח כי האדם יחוש בנוח במידה רבה בקירבה אל העץ הקדוש בתוך הפעילות הדתית במרחב הקדוש.

ההשתתפות בפעילות דתית הוכחה במחקרים פסיכולוגיים כבעלת השפעה חיובית לטווח ארוך על נפשו והתנהגותו של המאמין בעיקר בתחומים של השראת ביטחון עצמי, ערכים חברתיים והנחלת תחושת אושר ושמחה לנטילים חלק בפעילות זו (90-89, Beit-hallahmi, 1997).

בספרות מתוארת תופעת הערצת הקדושים כדרך נוחה וקלה יותר לפעילות דתית שאינה מחייבת הזדהות מלאה וקיום הדת האורתודוקסית המלאה. הפנייה אל הקדוש משוחררת מרגשות אשם על אי קיום מצוות הדת כולן, אשר עשויות להופיע בעת פנייה אל האל עצמו. כך יכול כל אדם לבקש על עצמו ולעסוק בפעילות דתית, אף אם אינו שומר את מצוות הדת כולן וינגרוד, תשנ"א, 153; שילר, 1984, 392).

הפעילות היהודית-דתית הרשמית במרחב המקודש היתה מילולית בעיקרה. התפילה ואמירת פירי תהילים לצד בקשות אישיות, מהווים את מרכז הפעילות היהודית הרשמית בקברי הקדושים. עם זאת מחקרים שעסקו בפסיכולוגיה של תקשורת אל-מילולית ובחלקה של תקשורת זו בדת, הראו כי לחלקים האל-מילוליים במהלך הפעילות הדתית השפעה רבה יותר על נפשו של המאמין מאשר לחלקים המילוליים (303-302, Argyle, 1988).

מהסבר זה נוכל להסיק כי הקשירה אל ענפי העץ הסמוך לציון הקדוש משמעותית יותר, מבחינה נפשית, עבור המאמינים מאשר התפילה והבקשה על ציון הקדוש. זאת ועוד כי חלקים רבים מקרב המאמינים הפוקדים כיום את ציוני קברי הקדושים אינם שומרי מסורת או שהקירבה אל הדת הרשמית זרה או מעיקה עליהם. אלו עדיפו לנקוט בפעילות המעשית האל-מילולית, שאינה דורשת הזדהות עם הדת הרשמית או בקיאות באורחותיה, שנעדרת מבוכה העשויה להיווצר מבורות ועם זאת, השפעתה על המאמין, כאמור, רבה יותר.

התחדשות והתגברות תופעת העצים הקדושים בגליל בימינו
 התרחבות תופעת העלייה לרגל השפיעה באופן ישיר על התרחבות תופעת העצים המקדשים. אחת התאוריות המרכזיות בפסיכולוגיה של הדת היא כי מצוקה מביאה לחיפוש פתרונות בדת (Beil-1997, 94). מציאות החיים במדינת ישראל בזרות האחרונים רוויה במצבי לחץ חברתיים ואישיים קיצוניים. מצבים אלו עשויים לדחוף אנשים, בעלי מבנה אישיות מסוים, להתמודד עם בעיותיהם בעזרת הדת. אירועים היסטוריים או אירועים בעלי משמעות ציבורית כמו ניצחונות צבאיים או אסונות גדולים, נמצאו כגורמי רגשות דתיים בקרב הציבור הישראלי (Kedem, 1991, p. 260). התעוררות רגשות דתיים אלו באה לידי ביטוי מעשי גם בהתרחבות מנגה הערצת הקדושים ותופעת העצים המקדשים (שושן, תשמ"ד, 84).

מניע נוסף להתרחבות תופעת תרבות מקומות הקודש בכלל הוא הירידה בערכו של האתוס הציוני כפי שעוצב בעיניהם של מייסדי המדינה בשנותיה הראשונות. התנועה הציונית, אשר חרטה על דגלה ערכים ציוניים כתחליף לערכים היהודיים המסורתיים וכפתה נתיק מתערכים השנים, נקלעה למשבר לאחר מלחמת יום הכיפורים. משבר חברתי זה העלה את שאלת הזהות הישראלית אל מול שאלת הזהות העדתית. תהליכים אלו הביאו להחייאת המאפיינים העדתיים ולחידושן של מסורות עדתיות ובתוכם מסורת העלאת קברי הקדושים והמנגנים הנלווים אליה. המנגנה החברתית של סוף המאה העשרים התאפיינה בחיפוש אחר "אחר" אשר יצר קשר מחודש עם המנהגים והצדיקים של העבר (בילו, תשנ"ז).

תהליכי ההגירה, אשר עברו על יהודי המזרח לאחר הקמת מדינת ישראל, תופסים מקום נכבד בקרב הגורמים להתפתחות טקסי העלייה לרגל והעצים המקדשים. מנגה הערצת הקדושים היה נפוץ ומקובל בארצות צפון אפריקה וכן גם, תשמ"ד; שרוט, תשמ"ד, 38. פריחת הפעילויות הדתיות כיום תובן על רקע המעבר מקהילה מסורתית במזרח לקהילה חילונית בישראל. תהליכי הגירה גורמים להתרופפות הדבקות במסורת ובמעשים הנלווים אליה לכן האדם חש כי הוא מאבד את האמצעים שהביאו לציודק עצמי, ליכוד עצמי ושלוות אישית. ההשתתפות בטקס דתי היא אמצעי להשתחרר מתחושה זו ולהידיבק במציאות העבר. קל יותר להשתתף לחברה באמצעות השתתפות בהילולה מאשר להקפיד על דקדוקי המצוות. טקסים אלו הם מעשה דתי המתאים במיוחד לאנשים אשר איבדו הרבה מתרבותם המסורתית ומקשריהם החברתיים. אלו הם צעירים או בני גיל הביניים החשים מבוזבז או אי נחת מהסטייה הדתית שחלה בחייהם. ההשתתפות בטקסים דתיים אלו, אשר אינם דורשים הקרבה דתית מיוחדת, מבססת את מעמדו הדתי של הפרט בעיני עצמו ומעניקה לו כבוד עצמי דתי (דשן, תשנ"ט, 122). עבור המהגרים, אשר התפרזו בארץ חדשה, שימשו העלויות לרגל הזדמנות למפגש חברתי ולליכוד מחדש של הקהילה והפגישה אותם - כשווים מול שווים - עם בני קבוצות אחרות בחברה הישראלית, על רקע אמונה משותפת (שושן, תשנ"ט, 107 - 110). יש לזכור כי ההילולה היא מקום מפגש בין קבוצות שונות ודפוסי תאינה שונים. הילולת ר' שמעון בר יוחאי בליג בעומר במירון, לדוגמה, היא ההתכנסות הגדולה במדינה ובאופן יחסי אחת מהעלויות לרגל הגדולות בעולם. הילולה זו מפגישה קבוצות שונות. בעיקר חסידים ומזרחיים, אך אין היא מערבת אותם, בשל דפוסי התאינה השונים.

בבחירת המרחב הגיאוגרפי-אנושי של המקום הקדוש באופן ההילולה, התגלה כי החסידים נושאים פניהם אל ציון הקבר עצמו, שם נערכים הריקודים, ה"חילאקה" (תספורת ראשונה הנעשית לילד

בהגיעו לשנתו השלישית) והתפילה. מאידך, רבים מבין המזרחיים נוטים להתמקס בעיר האוהלים המוקמת במורדות המיועיים ולחגוג בחיק הטבע ימים מספר נבילו, תשנ"ז, 77. ייתכן כי הריחוק - הרצוי או הכפוי - מן המרכז הקדוש, והשהות במעגל החיצוני של המרחב הקדוש - ממנה נובעת הקרבה אל הטבע ואל העצים המקדשים - הם המובילים את המאמינים, משתתפי ההילולה, לפעילות דתית סביב העצים המקדשים, הנמצאים סביב ציון הקבר, כתחליף לפעילות הדתית מסורתית בעיון הקבר עצמו. פעילות זאת, כאמור, יוצרת את הרגשת השייכות החברתית והדתית, עבורה הגיעו עולי הרגל למקום.

מגדל

במבט על תופעת העצים המקדשים ומכלול מנהגיה נולד להבחין כי תופעה זו נפוצה יותר בקרב הנשים. מחקרים רבים הראו כי נשים במוצא הרבה יותר "דתיות" או "רוחניות" מאשר הגברים (Thompson, 1991, 389-390). ההיסטוריונים העלו השערה כי הדבר נעשה עקב היות רוב הנשים פחות מלומדות או מחונכות, יותר מאמינות באמונות טפלות ויותר קנאיות מאשר הגברים, (Cross, 1965, p. 178).
 הסתמכות על האל וקדושו היא חלק מהאמונה הדתית. רגשי האשם והדיכאון, הנפוצים יותר בקרב הנשים מסיבות פיזיולוגיות וחברתיות (Kaplan, 1983, 786-787), לעתים מובילים את האדם לטקס או למעשה שיש בו מעין התחדשות וניקוי מרגשות אלו. כך לדוגמה, מנגה הקשירה אל העץ, אשר על פי המאמינים מעביר את צרותיו של האדם אל העץ על ידי הקשירה, מסייע בהשתחררות מן המצוקות, רגשות האשם והדיכאון של המאמינה או המאמין. הנשים הן הגורם החברתי המרכזי, בו ההתנהגות האימהית המונגת ושומרת, היא גם זו המעבירה ומשמרת את גחלת המורשת (Beil-1997, p. 146).

את ההבדלים בעוצמת התופעה בין המינים ניתן לראות בכמה אתרים בהם ישנה הפרדה מוחלטת בין המינים במיתחם הקדוש. כך אפשר לעמוד ביתר דיוק על ההבדל שבין הנשים לבין הגברים בהקשר לתופעת העצים המקדשים. דוגמה לכך ניתן לראות בציון קברו של ר' יונתן בן עוזיאל אשר בעמוקה. שער הכניסה לעזרת הנשים והסורג הסמוך לו מכוסים בצעיפים אשר נקשרו על ידי המאמינות כסגולה לבקשות שונות. שער הכניסה למיתחם הגברים והסורג בצדו הפונה לעזרת הגברים ריק לגמרי. דוגמה נוספת ניתן לראות ברחבת הכותל המערבי בירושלים. בעזרת הנשים ניתן לראות כי על שיחי הצלף הצומחים בינות לאבני כותל קושרות המאמינות צעיפים, בקשות וחוטי צמר אדומים. בעזרת הגברים לעומת זאת אין שום סימן לקשירה על שיחי הצלף. אתרים אלו ואחרים מעידים על התפוצה הנרחבת של התופעה בקרב הנשים וכן כי הנשים הן לרוב מקור התופעה.

מיני העצים הקדושים בעבר ובהווה

הרשימה המנוגת של מיני העצים, כפי שהיא מופיעה במקורות היהודים (ראה טבלה מספר 4) היא חלקית ואינה מאפשרת לבדוק באופן אמפירי את ההתפלגות בשטח בתקופת ימי-הביניים. קשה גם לקבוע בהחלטיות מדוע נבחרו דוקא אלו כעצים קדושים, ונראה שברוך כלל הדבר מיקרי.

עצים אלו, הקשורים למשק האדם, נטעו בידי התושבים והפכו במהלך הזמן למקודשים. ואכן, רוב העצים המצויינים הם עצי פרי, מלבד האלון המצוי (Quercus calliprinos), האלה הארץ-ישראלית (Pistacia palaestina) וצמחי בר בודדים אחרים. כך למשל מנחם החברוני מציינ דהסיס מקודשים בקבר דינה יטועים מעצמם בלא נטיעת אדם" ולונץ, תרפ"ו, 40, המייצגים את חברת הצומח העיקרית באזור החורש הים-תיכוני בארץ. בדומה לקיים היום, השתמרותם של אלונים גדולים ליד מקומות קדושים מהווה עדות לכיסוי הטבעי של החורש הים תיכוני של ארץ ישראל בעבר, במקום שאז נעלם בהשפעת פעילות האדם (ויזל, פולק וכהן, תשמ"ב, 30).

איזור האלה מצוין גם את שכיחותה בתרבות החקלאית בימי קדם בארץ-ישראל, תרבות שסימני קיומה נוהגים עדיין בימי הביניים. גם בימינו, האלה הוא העץ השכיח ביותר בסמוך לציני הקברים באזור צפת. איזור מרובה של החרוב המצוי (Ceratonia siliqua) מעיד אף הוא על חשיבותו המרובה בימי הביניים. בתקופה זו טופח החרוב על ידי החקלאים בארץ והוכר כעץ פרי שיש לקיימו. הכנסת החרוב לתרבות החקלאית כעץ תרבות נטוע הביאה להתרחבות תפוצת עצי החרוב. לכל אזורי ההר הים-תיכוני, כמו למשל בהרים הגבוהים והקריים של הגליל העליון והשומרון. כיום הוא נמצא בשמרון רק כתופעה שרידית (עמר, תש"ס, 202-209; עמר, חרוב).

מחקרים שנערכו בעת החדשה על התפלגות מיני העצים הקדושים מגלים קווי דמיון לממצאים מימי-הביניים (טבלה מספר 2). הסקר הראשון הוא של ת' כנעאן, אשר מנה 128 עצים קדושים (30-31, 1927, Canaan) שכיחות סוגי עצים גם לנושא התקדשותם במסורת הקוראנית והמוסלמית. ללא שציין את מיקומם ואת הגבולות הגיאוגרפים של הסקר שערך. בסקר השני, שנוהל בידי ח' ערמוני וא' שמידע נבדקו 1335 עצים בתוך 88 אתרים, בשטח הגובל בין שכם בצפון לירושלים בדרום. מדובר כאן במחקר חדשני, שנוהל בשיטות מחקר מודרניות (ערמוני ושמידע, תשמ"ז, במיוחד טבלה מס' 2. על עצים קשישים וקדושים באזור ירושלים, ראה שמידע ודרום, 1986, 84-124).

למרות שבכל המקרים מדובר במגוון גדול של מיני עצים, ישנם מינים שמופיעים ליד מקומות קדושים בשכיחות גדולה יותר מאשר מיני עצים אחרים. ניתן לערוך הבחנה בין עצים ליד מקומות ישוב - הללו בדרך כלל עצי תרבות, ובין עצים שמוחוץ לישוב - הללו בדרך כלל טבעיים. ברוב המקרים שולטים ליד קברי הקדושים העצים הבאים: האלון המצוי (Quercus calliprinos) מיני האלה, החרוב, זית ובמידה קטנה יותר מיני התות.

טבלה מספר 1:

העצים הקדושים במקורות היהודים (במאה העשירית ועד המאה השמונה-עשרה)

מספר	שם העץ	האזור	שם הקדוש
1	אנוז	דלתון	ר' הילל
2	אלה (בוטן)	עלמא	ר' אלעזר בן עזריה ור' אלעזר בן הורקנוס
3	אלה (בטס)	בניאס	עזר הנביא, שמואל בן גרשום נכד משה

4	אלה (בטס)	עמוקה	יונתן בן עוזיאל
5	אלה (בוטן)	כפר ענן	ר' אלעזר בן יעקב
6	אלה (בוטנים)	ברעם	ישעיהו הנביא, עובדיה הנביא
7	אלה	בין צפת למירון	ר' יוסי דמן יוקרת
8	אלה	כפר נבוריא	ר' יעקב איש כפר נבוריא
9	אלה (בטס)	מרון	צדיק אלמוני
10	אלון (רוביר)	ברעם	אסתר המלכה
11	אלון (סנדיאן)	בניאס	אביי ורבא, שמואל נכד משה
12	אלון (סנדיאן)	כפר ענן	ר' יעקב איש כפר חנניה
13	אלון (סנדין)	עמוקה	יונתן בן עוזיאל
14	אלון תבור	כפר ענן	ר' הלפתא ואשתו
15	הדס	ארבל	דינה, שת בן אדם הראשון
16	הדס	כפר חמאם (מורדות החרמון)	ר' יוסי בן יעזר איש צרדה
17	זית	דלתון	ר' יוסי הגלילי
18	זית	מרון	ר' טרפון
19	זית	כפר ענן	ר' אבא הלפתא ובניו
20	זית	צפת	ר' פנחס בן יאיר
21	זית	לאפר (בין עין-זיתים לצפת)	ר' אילה, אמו של כרספדאי חמיד לבאי
22	זית	בין מרון לצפת	ר' יוסי בר יעקב*
23	חרוב	צידון	זבלון
24	חרוב	ערבה	ר' חנינא בן דוסא ואשתו
25	חרוב	שוור	ר' ישמעאל בן כהן גדול
26	חרוב	כפר חרס	יהושע בן-נון וכלב בן יפונה
27	חרוב	פקיעין	רשב"י
28	חרוב	צפת	ישו הנוצרי
29	חרוב	צפת	בריה דרב ספרא*
30	מיש (מעסי)	כפר ענן	ר' אלעזר בן יעקב
31	רימון	כפר חרס	נון אבי יהושע וכלב בן יפונה
32	שיזף (דום)	חמי טבריה	ר' ירמיה
33	שיטה; (אידר שאם)	עמוקה	יונתן בן עוזיאל
34	שקד	עין-זיתים	ר' יהודה בר אילעאי ור' יוסי בנו
35	שקד	מרון	ר' יוסי בן קיסמא
36	תות (שירקיה)	עמוקה	יונתן בן עוזיאל
37	תמר	דלתון	ר' יוסי הגלילי
38	תמר (תמרת)	כפר חרס	יהושע בן-נון

* דמויות הנזכרות בספרות הזוהר ככבוד.

התמלגות מיני העצים הקדושים
 סבלה מספר 2:

שם העץ	סקר העצים של שמידע (1295 כ"ס)		סקר העצים של כנעאן (סה"כ 128 כ"ס)		עצים קדושים במקורות יהודים (סה"כ 37 כ"ס)	
	מס' העצים	% העצים	מס' העצים שסקרו	% העצים	מס' העצים שסקרו	% העצים
אגוז					1	2.7
אגס סורי	7	6				
אורן הסלע	159	12.9				
אורן ירושלים	44	3.6				
אלה אטלנטית	113	9.1			8	21.6
אלה א"י	50	4	10	7.8		
אלת המסטיק	39	3.2				
אלון מצוי	568	46	30	23.4	5	13.5
אלון תולע	3	0.2				
אשרף א"י	13	1.1				
ברוש מצוי	4	0.3				
הדס					2	5.4
זית אירופי	50	4	16	12.5	6	16.2
חרוב מצוי	66	5.3	21	16.4	7	18.9
מיש דרומי	5	0.4			1	2.7
עוזרד קוצני	35	2.8				
צלף קוצני	1	0.1				
קטלב מצוי	13	1.1				
רימון	32	2.6				
שטה?						
שיזף מצוי	3	0.2	12	9.3	1	2.7
שקד מצוי	9	0.7			2	5.4
תאנה	7	0.6	25	19.5		
תות לבן	5	0.4			1	2.7
תות שאמי	6	0.5	14	10.9		
תמר מצוי	2	0.2			2	5.4

מלבד רשימת העצים שהובאה לעיל (סבלה מספר 1), מופיעים במקורות היהודיים איזורים רבים של עצים אונימיים, כלומר ללא ציון שמו. בחלק מאתרי הקדושה ניתן להגדיר את שם העצים בברור על ידי השוואה למקורות בהם שם הצמחים (באותם מקומות) נזכר במפורש.

לסיים חלק זה, יש לציין מספר הסתייגויות בהקשר לאמינות המקורות, שחלק לא מבוטל מהם הוא פרי העתקה מתמשכת השוואה בין המקורות מראה שקיימת לעיתים סתירה לגבי מיני העצים המופיעים באותו ציון קבר. תופעה זו יש להסביר בכמה אופנים: העתקה שגויה, זיהוי מוטעה או התחלפות מיני העצים במהלך הדורות. הממצאים המוצגים בהמשך זה משקפים כמובן את המציאות הקדומה ולא את תמונת המצב העכשווית כפי שמופיע **סבלה מס' 3**.

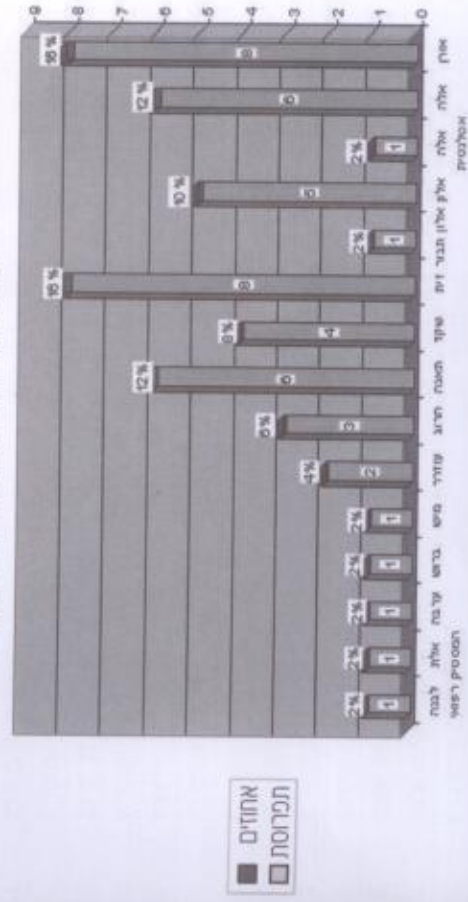
סבלה מספר 3:
 עצים קדושים באזור צפת בימינו

נתונים אלו מתייחסים לעצים הקדושים בסביבות העיר צפת, אזור בו מתרכזת כיום רוב הפעילות סביב קברי הקדושים.

העץ כיום	מיקום	הצדיק
אורן	עין זיתים	ר' יוסי דמן פקיעין
אורן	עין זיתים	ר' ברוספדאי האמורא
אורן	עין זיתים	ר' יוסי בן יעקב ומרת האירא
אורן	דלתון	הלל האמורא
אורן	אבנית	אבא שאול ואשתו
אורן	אבנית	ר' יהודה נשיאה
אורן	אבנית	אבני ורבא
אורן	נבריא	ר' יעקב איש כפר נבריא ור' אלעזר המדעי
אלה אטלנטית	קדייטא	ר' טרפון
אלה א"י	עלמה	ר' אלעזר בן עזריה
אלה א"י	עמוקה	ר' יונתן בן עוזיאל
אלה א"י	צפת	בריה דרב ספרא
אלה א"י	צפת	ר' יוסף קארו
אלה א"י	צפת	האר"י
אלה א"י	צפת	ר' שלמה אלקבץ
אלון מצוי	כפר חניניה/ענ	ר' אלעזר בן יעקב
אלון מצוי	פקיעין	ר' אושעיא איש טריא
אלון מצוי	דלתון - עלמה	ר' יהודה בן תימא
אלון רפואי	ברעם	מרדכי ואסתר
אלון מצוי	ברעם	נחמן חטופא
אלון תבור	כפר חניניה/ענ	אבא חלפתא, אשתו ובניו
אלת מסטיק	כפר חניניה/ענ	ר' חניניה בן עקשיא

ביוש	ברעם	עובדיה הנביא	25
זית	עין זיתים (ג'אמר)	ר' כרספדאי התנא ואמו אילה	26
זית	עין זיתים	ר' יוסי סארוגוסי	27
זית	דלתון	ר' יוסי הגלילי	28
זית	דלתון	ר' אליעזר בן ר' יוסי הגלילי	29
זית	עלמה	ר' אלעזר בן הורקנוס	30
זית	סג'ור	ר' ישמעאל כהן גדול	31
חרוב	פרוד	ר' ישמעאל בעל הבריתות	32
חרוב	כפר חניה (ענן)	זכריה בן הקצב	33
חרוב	פקיעין	מערת הרשב"י	34
מש	פקיעין	ר' יוסי דמן פקיעין	35
עוזר	עין זיתים	ר' יוסי דמן יוקות	36
עוזר	צפת	האלשיך	37
שקד	מירון	ר' יוחנן הסנדלר	38
שקד	פרוד	ר' נחמיה העמוסיני	39
שקד וזית	עין זיתים	ר' יהודה בר אילעאי ובנו	42
תאנה	מירון	ר' יוסי בן קיסמא	43
תאנה	מירון	הלל	44
זית	תאנה, זית	בניהו בן יהוידע	45
תאנה	צפת	ר' פנחס בן יאיר	46
תאנה	צפת	ר' יוסי בנאה	47
תאנה	צפת	הושע בן בארי	48

תכנסות העצים הקדושים באזור צפת בהווה

ניתוח תכנסות מיני העצים בהווה

ניתוח סקר העצים הקדושים בימינו במרחב צפת מראה שמרכיבי הנוף טבעי מהווים מרכיב מרכזי בין העצים הקדושים. האלון והאלה מהווים כרבע מתפרוסת העצים הקדושים מתוך היותם חלק מן המערכת הטבעית הדומיננטית באזור. אליהם מצטרפים, אם כי במידה שולית, העוזר והליבנה הרפואי. שני מינים אלו תפסו מקום באזורים בהם פגעה יד האדם בנוף הטבעי. הליבנה הרפואי הנלווה אל האלון המצוי בעיר ברעם מקורו באזורים בהם פגעה יד האדם בנוף הטבעי. הליבנה הרפואי מקומם תפסו מינים שאינם אכילים לצאן כדוגמת הליבנה הרפואי (ויזל, 1984, 134-142; רבינוביץ-יון, תשמ"ג, 171). מקום בולט בקרב העצים המקודשים תופס האורן. האורן אינו חלק מן הנוף הטבעי וכל תפרוסתו הנרחבת באזור המחקר (בעיקר באזור עין זיתים) הינה מעשה ידי אדם. חורשות האורנים הגדולות אשר ניטעו על פני מרחבים גדולים וער הבעל שם טוב, יער מירון, עין זיתים, ברייה, אבנית וער האר"י (צפת) כיסו על מרחבים בהם על פי המסורת נקברו צדיקים ממי התנ"ך ואילך. התפתחות מנהגי הערצת הקדושים והעלייה על קברי צדיקים, אשר צברה תאוצה בשנים האחרונות, הביאו לפעילות של זיהוי קברי צדיקים אשר מקום קבורתם לא היה ברור וידוע. מקומות אחדים אזהו בתוך חורשות האורנים החדשות. צפיפות האורנים בחורשות הביאה לקיבה בין העצים לבין ציון הצדיק, עד שלעיתים לא נותרה ברייה אלא לכלול את האורן בתוך מבנה ציון הקבר ובכך הפך האורן למקודש אם כי לא מוערץ - עדיין.

התאנה תופסת כ-12% מתפרוסת העצים בהווה. התאנה בולטת בהימצאותה בעיקר באזורי ישוב כמו מירון וצפת ור' יוסי בנאה וסביב אתרי העלייה לרגל וציוני הקברים היותר מרכזיים כמו מערת הלל, קברו של פנחס בן יאיר, ועמקה. יתכן כי יתרונותיה של התאנה כעץ פרי קל לגידול במרחב המועייר הביאו לתפוצתה הנרחבת סביב מקומות ישוב. יתכן כי יתרונות השימוש בפרי התאנה (ודבלה) למאכל תוך מסעות העלייה לרגל הביאו לתפוצה נרחבת של זרעי התאנה סביב אתרי העלייה לרגל המרכזיים.

הזית מהווה כ-16% מתפרוסת העצים. נראה כי תפוצתו הנרחבת בעבר, וחיוו הארוכים שגרו על היקף תפוצתו באזור. השקד אשר תפוצתו כ-8%, בולט במרחב הכפרי. כך במירון על מורדות הנבעה, בסמוך לכפר פרוד, בעין זיתים בסמוך לכרמי זיתים גדולים ובעמקה סמוך לתאנה. תפוצת החרוב היא שריד לתקופה בה היה החרוב עץ תרבות חקלאי נפוץ ועמך, תשי"א, 202-209; עמר, תשי"ב. כיום צומח החרוב כעץ קדוש בפקיעין ובכפר חניה ומהווה כ-6% מכלל העצים הקדושים. המיני מופיע קבוצות עצים הבולטות בתמירותם במורדות הכפר פקיעין. ייחודם של עצים אלו על רקע נוף הכפר והאזור יכולה היתה לשמש כגורם משיכה להפיכת המקום לקדוש. זאת ועוד: כי למיני נקשרו אגדות רבות המשכנות שדים טובים בין ענפיו ולפישץ וביגה, 1998, 108-109.

סיכום

שורשיה של תופעת העצים הקדושים בסמוך לקברי הקדושים נטועים עוד בתקופת המקרא. תופעה זו עברה תמורות רבות. מפולחן עצים בעל סממנים פנאניים מובהקים ועד למופעה האחרון כפי שהתגבש במהלך ימי-הבניים. עדויות לקיומם של העצים הקדושים במגור היהודי נזכרות כתופעה בולטת עד המאה השמונה-עשרה ודומה שפחתה בדרות האחרונים. ההתעניינות המוגברת שחלה בשנים האחרונות בקרב ציבור נרחב, בכל הקשור לקברי צדיקים בארץ, הביאה להתחדשות תופעת העצים הקדושים.

נימוח תופעה זו בהווה מאפשר לנו לעמוד מקרוב על מאפיינים ומנהגים שונים הקשורים לעצים הנזכרים במקורות הקדומים, עם שינויים אחדים שהזמן גרמם. למשל, קשירת שקיות ניילון במקום סרטי בד או התקדשותם של עצי אורן שניטעו בידי הקהל בשנים האחרונות.

דומה שמקדם מידי לעמוד על כל מאפייניה של תופעת העצים בהווה ועל מכלול ההיבטים החברתיים, התרבותיים והדתיים הקשורים אליה, שכן אנו נמצאים עדיין בעיצומו של תהליך שהולך ומתפתח.

הערה

בשער הכוונות מפרש כי אותיות חק"ל בהיפוכם - חלק מלשון "חלק ה' עמי" ומתוך כך הקדושה שהחלה למטה, בעולם העשייה, בשדה, התעלה לעולמות עליונים. ראה: שער הכוונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' ל"ח.

ביבליוגרפיה

אבן גנאח, י', תרנ"ו; ספר השרשים (מהדורת באכר), ברלון.

אילן צ', תשנ"ז; קברי צדיקים בארץ-ישראל, ירושלים.

אילן ש', תשל"ה: "העץ המקודש - גורם לשמירת נוף קדמון", אופקים בגיאוגרפיה, עמ' 81-86.

איש-שלום מ', תרפ"ט; "יחוס האבות ור' יצחק בר מוסא ומקורותיהם", מזרח ומערב, ג עמ' 271-278.

אלבק ח', תשכ"ה; מדרש בראשית רבא, ירושלים.

אשכנזי י', תשנ"ה, "הפולחן האילני בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית", מכפנים, 8, עמ' 53-62.

בוגז ב', תשמ"ז; קברי קדושים פוסלמים, הוצאת החברה להגנת הטבע.

בילו י', תשנ"ז; "פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית", פתחרי ירושלים כפולקלור

יהודי, י"ט-כ', עמ' 65-84.

בן עמי י', תשמ"ד; הערצת קדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים.

בן-צבי י', תשכ"ט; שאר ישוב, ירושלים.

בניהו מ', תשכ"ז; תולדות הארץ, ירושלים.

בר-צבי ש', אבו רביע' ע' וקרבל ג"מ, תשנ"ח; קסס הסברים, באר-שבע.
דשן ש', תשנ"ט; "ההיולות של יוצאי תוניסיה", זור התמורה ודשן ש' ושוקד מ' עורכים, ירושלים, עמ' 113-123.

הדסי י', 1836; אשכול הכופר, גוזאוו.

הלוי ח"ד, תשל"ח; עשה לך רב, תל-אביב, ב, מג, עמ' קנט-קס.

הלל י"מ, תשנ"א; שבחי הארץ, ירושלים.

ויזל י', פולק ג' וכרן י', תשמ"ב; אקולוגיה של הצומח בארץ ישראל, הוצאת המדור לאקולוגיה.

ויזל י' וריבניצ'ץ-ויזן א', 1984; "הצומח של הגליל העליון", החי והצומח של ארץ ישראל (8), וויזל

י' עורך, תל אביב, עמ' 134-142.

ויטאל ח' תשכ"ג; ספר שער הגלגלים, בתוך: סדרת כתבי הארץ, חלק יא, תל-אביב.

ויטאל ח' תשמ"ח; ספר שער הכוונות, חלק ב', סדרת כתבי הארץ, חלק ט, ירושלים.

וינגורד א', תשנ"א; "הצדיקים צועדים קדימה: השוואות בין צפון-אפריקה וישראל", מחקרים

בתרבותם של יהודי צפון אפריקה וכן עמי א' עורך, ירושלים, עמ' 149-156.

וינרוט א', תשנ"ז; ספירטואליזם ויהדות, תל-אביב.

חלמיש מ', תש"ס; הקבלה, רמת-גן.

יוסף ע', תשמ"ג; יחוזה זעת, חלק ה', ירושלים.

יעקובסון י', תשמ"ד; מַסְבֵּל הארץ, עד לחסידות, תל-אביב.

יעקובסון י', תשמ"ה; תורתה של החסידות, תל-אביב.

יערי א', תש"ג; אגרות ארץ ישראל, תל אביב.

לוטץ א"מ, תר"פ; הפעמ, ג ירושלים.

ליפשיץ נ' ובני ג', 1998; "כי האדם עץ השדה" עני ארץ ישראל, סידרת אריאל מס' 124-125.

לנדוי ב', תשכ"ב; "טבע ואמונה בחסידות", מתייש, ס"ה, עמ' 61-71.

משאש י', תרצ"א; מ"ס חיים, פאס, סימן ר"ז.

מרמורשטיין א', תרפ"ו; "קברי אבות", מאסף ציון, א, עמ' 31-39.

מרגליות מ' תשל"ד; הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים.

נחמן מברסלב, תר"פ; ספר הפדות, וארשה.

נחמן מברסלב, תשנ"ז; ליקוטי מוהר"ן תנינא, ירושלים.

נחמן מברסלב, שיחות; שיחות הר"ן, ירושלים, שנת הוצאה לא ידועה.

סטיבלמן י' ונ', תשנ"א; "פולחן מערות הרים וקברים קדושים באספקלריה של צפר"ן", מחקרים

בתרבותם של יהודי צפון אפריקה וכן עמי א' עורך, ירושלים, עמ' 143-147.

ספראי ז', 1987; "קברי צדיקים ומקומות קדושים במסורת היהודית", ספר זאב וילגאי, ב', ירושלים,

עמ' 313-303.

עמר ז', תשנ"ז; "פולחן העצים ליד קברי קדושים במסורת היהודית והמוסלמית", אריאל, 117-118,

עמ' 155-162.

עמר ז', תשנ"ח; "ציוני קברים בארץ-ישראל", קצץ על יד, יד וכ"ד, ירושלים.

עמר ז', תש"ס א'; גידולי ארץ-ישראל נימי-הבניים, ירושלים.

עמר ז', תש"ס ב'; "שבחו של החרוב ותפוצתו בארץ ישראל בראי המקורות היהודים מימי-הבניים",

- Eliade, 1991
Images and Symbols, New Jersey 1991.
- Kaplan M., 1983;
 "A Woman's View of DSM-III", *American Psychologist*, 38, pp.786-792.
- Kedem P., 1991;
 "Dimensions of Jewish Religiosity", Tradition, Innovation, Conflict (Sobel Z. and Beit-Hallahmi B. Eds.), New-york.
- Mann J., 1931;
Texts and Studies in Jewish History and Literature, II Cincinnati, pp. 87-88.
- Reed. W.L., 1942;
The Nature and Function of the Asherah in Israelite Religion according to Literary and Archaeological Evidence, Michigan.
- Schoenfeld E. & Mestrovic S.G., 1991;
 "With Justice and Mercy: Instrumental-Masculine and Expressive-Feminine Elements in Religion"
Journal for the Scientific Study of Religion, 30(4), pp. 363-380.
- Thompson E.H., 1991;
 "Beneath the Status Characteristic: Gender Variations in Religiousness", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30(4), pp. 381-394.
- Turner V.W., 1967;
The Forest of Symbols, London.
- Ulrich R.S., 1983;
 Aesthetic and Effective Response to Natural Environment in: Altman J. and Wohlwill. J.F. (eds.)
Human Behavior and the Natural Environment (vol.6), New-York, pp. 85-125.

- על אתר, ג, עמ' 155-157.
- פטאי ר', תשי"ג: אדם ואדמה, ירושלים, עמ' 266-271.
- פינסקר ש', תר"ך: לקוטי קדמוניות, ב (נספחים), וינה.
- פרידברג צ', תשנ"א: "היולות ל"ג בעומר בארץ ישראל: התפתחותן והיקודים הנלווים אליהם", מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה ובן עמי א' עורך, ירושלים, עמ' 181-188.
- פרדחיים ע', תש"ס: פגאניות ופולחנים פגאניים בפרות התלפודית - היבטים היסטוריים, דיסי אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- רוטשטיין ח, תשנ"ח: "זיהוי קברי צדיקים בגליל ע"פ האר"י", תחומין, טו, עמ' 60-73.
- ריינר א', תשמ"ח, עלייה ועלייה לרגל לארץ-ישראל, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, ירושלים.
- שוךד מ', תשמ"ד; "מגמות חדשות בדתיות של יוצאי המזרח", יהודי המזרח ודשן ש' ושוךד מ' עורכים, ירושלים, עמ' 78-91.
- שוךד מ', תשנ"ט, "קודש וחול בעליה-לרגל למירון", זור התפורה ודשן ש' ושוךד מ' עורכים, ירושלים, עמ' 98-112.
- שילר א', 1984; "קברי קדושים מוסלמים בארץ-ישראל", ספר זאב וילנאי, ירושלים, עמ' 389-400.
- שלום ג', תשל"ז: דברים בנו, תל אביב.
- שמידע א' וד' דרום, 1986; פרחי ירושלים, ירושלים.
- שמידע א', שמיר צ' ווינברגר מ', 1996; "עצים קדושים וקשישים בישראל", כמעט 2000, ג2, עמ' 10-19.
- שרוט ס', תשמ"ד; "היהדות בחברות טרום מודרניות", יהודי המזרח ודשן ש' ושוךד מ' עורכים, ירושלים, עמ' 35-50.
- ששון א', תשס"א: 1. "התהליך העממי של התקדשות קברים בישראל", כיוונים חדשים, 4, עמ' 153-170.
 ששון, א', תשס"א: 2. "קבר דן" בשפלת יהודה - תהליכים בהתפתחות הגיאוגרפית-היסטורית של האתר", מחקרי יהודה ושומרון, 10, ואשל י' עורך, עמ' 207-218.

- Argyle M., 1958;
Religious Behaviour, London.
- Argyle M. & Beit-Hallahmi B., 1975;
The Social Psychology of Religion, London, Boston.
- Argyle M., 1988;
Badly communication, London.
- Beit-Hallahmi B., 1997;
The Psychology of Religious Behaviour, London.
- Canaan T., 1927;
Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine, Jerusalem.
- Cirlot J.E., 1981;
A Dictionary of Symbols, New-York.
- Cross w., 1965;
The Burned-Over District, New-York.
- Eliade M., 1972;
Patterns in Comparative Religion, New York.